

“ХОЛДОРХОН” ДОСТОНИДА ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ЎҒЛИ
ТОМОНИДАН БАЪЗИ ЯСОВЧИ ҚЎШИМЧАЛАР ЁРДАМИДА ЯНГИ СЎЗЛАР
ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА

Эшмуратов А

ЖДПУ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7295427>

Аннотация. Ушбу мақолада Эргаш Жуманбулбул ўглининг ясовчи қўшимчаларга, хусусан, -дон ва -дор қўшимчаларига ижодий муносабатда бўлиб, ушбу қўшимчалар ёрдамида янги сўзлар ясаганлиги ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: достон, сўз ясалиши, сўз ясовчи қўшимча, морфологик кўрсаткичлар, майдон, уруш.

О СОЗДАНИИ НОВЫХ СЛОВ СЫНОМ ДЖУМАНБУЛЬБУЛА С
ПОМОЩЬЮ НЕКОТОРЫХ ТВОРЧЕСКИХ ДОПОЛНЕНИЙ В ЭПОСЕ
"ХОЛДОРХАН"

Аннотация. В этой статье идёт речь об образовании новых слов с помощью словообразовательных морфем Эргашем шаиром в дастане “Холдорхон”.

Ключевые слова: эпос, словообразование, словообразовательный суффикс, морфологические показатели, поле, война.

ABOUT THE CREATION OF NEW WORDS BY THE SON OF JUMANBULBUL
WITH THE HELP OF SOME CREATIVE ADDITIONS IN THE EPIC OF
"KHOLDORKHAN"

Abstract. This article deals with the formation of new words with the help of word-building morphemes by Ergash shair in the dastan “Kholdorkhon”.

Key words: epic, word formation, derivational suffix, morphological indicators, field, war.

KIRISH

-дор қўшимчаси билан ясалган сўзлар достон матнида 30 тани ташкил этиб, улар 104 марта қўлланган. Уларнинг ярмидан кўпи, масалан, амалдор, бардор-бардор, бедор, вафодор, гумондон-гумондор, гўштдор, миннатдор, номдор, оҳангдор, пойдор, пулдор, тождор, фармонбардор, хабардор, харидор, холдор, элдор, ярадор сингари элементлар тилда аввалдан мавжуд бўлган ва шу ҳолда достон матнига ҳам кириб келган лексемалар саналади. Улардан жигадор, найзодор, жиловдор, ёлдор кабилар халқ оғзаки ижоди намуналари матнида фаол қўлланилади.

Ушбу қўшимчанинг тожикча қўшимча бўлишига қарамасдан, Эргаш шоир уни сўз ясалиш жараёнига дадил олиб киради ва янги сўзлар ясайди. Масалан: асбобдор (258), мотамдор (389), инъомдор (422), майдондор (118), зулфдор (75), анжомдор (416), машхурдор (413): ...ҳар хил бошқа-бошқа асбоб, бир-бировига ўхшамайдиган буюмларнинг баридан қирғизлар олиб, жуда асбобдор бўлиб қолди (258).

Янги ясалган сўзлар орасидаги айрим бирликлар, масалан, инъомдор, машхурдор, мотамдор элементлари бошқа достонларда кўзга ташланмади. Кўҳи Қофга машхурдор, Ҳасан Кўлбар жўнади (413) бандидаги машхурдор ясалишини ҳеч бир ерда учратган эмасмиз. Ушбу банддан олдинги бандда Париларга хизматкор, Жами девларга Сардор жумлалари мавжуд бўлиб, унда биринчи мисранинг охириги элементи хизматкор бўлган,

бу сўз ўзига қофиядош сўзни талаб қилган. Ана шу бирлик *маишхурдор* бўлган. Сўзни *маишхурликка эга бўлиши* маъносида тушуниш мумкин бўлса-да, сўзнинг ясалишини муваффақиятли чикқан деб бўлмайди. Ушбу фикрни *мотамдор* сўзи ҳақида ҳам айтиш керак: *...лаишкарнинг ўлганини эиштиб, бари мотамдор бўлиб, дод-фарёд этиб, бирови ўтиб деб, бирови мўтиб деб, бирови отам деб, бирови акам деб, бирови ўғлим деб мотамдор бўлмаган ҳеч бир ҳовли қолмади* (389). Ўзбек тилида *азадор* сўзи мавжуд. Ушбу модел сўзнинг ясалишига асос бўлган, аммо бу ясалиш ҳам муваффақиятли бўлмаган. Лекин *сахий* маъносини берадиган *инъомдор* сўзи ўринли қўлланган: *Гўрўғлибек инъомдор бек эди* (422).

METOD VA METODOLOGIYA

Майдондор элементининг қўлланишини ҳам муваффақиятли ясалиш сифатида баҳолаймиз ва Эргаш шоирнинг маҳорати сифатида эътироф этамиз. Фикримизнинг исботи учун *майдон* лексемаси ва унинг негизида ҳосил бўлган сўзларни таҳлил қиламиз.

Ушбу сўз «Алпомиш»да 95 марта қўлланган ва жанг қиладиган, урушадиган жой маъносини ифодалаган. Фақат 4 марта *майдон қилмоқ*, 7 марта *майдон бўлмоқ* шаклида ишлатилган: *Келгин, бўл, бирга майдон қилайин, Насиб этса, сенинг додинг берайин. Бир аросат бунда майдон бўлади, Турган барча томошани кўради* (162). «Кунтуғмиш»да 41 марта қўлланган. *Майдон бошламоқ, майдон бўлмоқ, майдон ўйнамоқ* бирикмалари таркибида маънолари кенгайган: *Неча шаҳзодлар билан ҳар ерда майдон ўйнашиб, Гоҳларда от чопиб, гоҳларда чавгон ўйнашиб. Энди кўринг боллар майдон бошлади, Тараф келди деди, вақтин хушлади* (103). Шу ҳолатни «Якка Аҳмад» (51 марта) ва «Орзигул»да (31 марта) ҳам кузатамиз. Биринчи дostonда *майдон* сўзини жуфтлашган ҳолда қўлаб, маъно меъёрига қараганда кучайтирилган, тожикча *бе-* қўшимчаси иштирокида янги сўз ясалган: *Майдон-майдон отин елган эканди, Душман излаб жонин бўлган эканди* (23). *Мардни ҳам гафлатда армон билан бемайдон банди қилар эканда* (30). Иккинчисидан унга *аро* сўзи қўшилиб китобий ифода юзага келган: *Майдонаро кўриб келдим ёлғизин, Суюнчига келиб ўлсам бўлами?* (308). Шунингдек, «Ойсулув»да 3 марта, «Ширин билан Шакар»да 48 марта қўлланган.

Англашиладики, Фозил Йўлдош, Ислom шоир каби халқ бахшилари ҳам дoston айтиш жараёнида *майдон* сўздан фойдаланишган, аммо уларнинг ҳеч бири сўзни қўллашда Эргаш шоирчалик муваффақиятга эришган эмас. «Холдорхон»да сўз қуйидаги шаклларда учрайди: *майдон, майдон қилмоқ, майдонлашмоқ, майдонгоҳ, майдондорлик, майдон, майдон-майдон* каби.

TADQIQOT NATIJASI

Майдон сўзининг ЎТИЛда 5 та маъноси изоҳланган [ЎТИЛ.1,442]. Шуларнинг учинчиси – бирор иш-ҳаракат учун мўлжалланган ёки шундай иш-ҳаракат юз берадиган жой маъноси билан «Холдорхон» матнида иштирок этади: *Сардордан кўп одам ўлди, Кўп ўлик майдонда қолди* (59). Дoston матнида ушбу сўз қўлланишига хос хусусият унинг *уруш* сўзи билан маънодошлик касб этганлигидир. Унинг *майдон қилмоқ, майдонлашмоқ* шаклларида қўлланилиши ҳам ана шу маънодошлик билан боғлиқ бўлиб, *урушмоқ, уруш қилмоқ* маъноларини ифодалайди: *Бор, кета бер, ёш бола, Сенман майдон қилмайман* (309) каби.

Майдон қилмоқ нинг бир қадар китобий *майдон этмоқ* варианты ҳам қўлланган: *Валламатим, мен майдонга кетаман, Бориб барзангиман майдон этаман* (137).

Достонлар тилида *майдон* элементини *уруш* маъносида тушуниш шу даражада сингганки, *жанг*, *уруш қиладиган жой* маъносини англатиш учун унга *гоҳ* қўшичасини қўшиб ишлатилган: *Икки лашикар ҳаммаси жойидан туриб майдонгоҳга келиб, саф тортиб, бир-бирига бетма-бет бўлиб турди* (132).

Майдон ва *уруш* сўзлари ўртасидаги маънодошлик *майдон* сўзининг бошқа, масалан, *гал*, *навбат* маъноларини келтириб чиқаради: *Бу кун Гўрўглибекнинг майдони* (301). *Ёшсан, Аваз, майдонингни менга бер, Отага қараган яхши ул бўлар* (304). Сўзнинг ушбу маъноси матний характерга эга; пайт маъноси эса сўзлашув нутқида ҳозир ҳам маҳсулдор ҳисобланади: *Бир майдон томоша қилиб туринг, тоға* (146).

Юқорида таъкидлаганимиздек, *майдондор* сўзи ҳам муаллиф томонидан муваффақиятли қўлланган ва *майдонда*, *кураш майдонида*, *уруш майдонида ҳукмронлик қилиш*, *устунлик қилиш* маъноларини берган: *Фарҳодбек тошдай қамади, неча кун майдондорлик қилди, майдон экан, ҳеч ким чиқмади* (240).

Майдон сўзининг жуфтлашган ҳолда қўлланиши ҳам унинг мазмунига янгича оттенка киритган, кўтаринкилик, жасорат, мардликнинг алоҳида бир ифодаси сифатида хизмат қилган: *Майдон-майдон Ғиротингни елгайсан, Узоқ элда ўйнагайсан, қулгайсан* (10). Бу ифода усули достонлар услубига тўла мос келади.

Уруш ва *жанг* тушунчалари билан боғлиқ ҳолда анъанавий бирикмаларга ҳам мурожаат қилинган. Достон қаҳрамонлари олиб бораётган жанг майдони афсонивий, тарихий шахслар номи билан қиёсланган: *Ботир бўлсанг кел, Алининг майдони, Зўрлик қилиб, тортиб олгин қўрғонни!* (58). Шу билан бирга, *марди майдон*, *майдон ичинда* каби барқарор жумлалардан ҳам фойдаланилган: *Эй номард, ишинга ҳозир бўл, — деб иккови марди майдон кичкина жанг қилди, бир-бирига голиб кела олмади* (103).

Гўрўглибекнинг паҳлавони Бексаранинг Холдорхон қўшини билан олиб борган жангининг 8-9 саҳифалик баёнида *майдон ичинда* жумласидан фойдаланади: *Олишди майдон ичинда, Тўкилди майдон ичинда, Югурди майдон ичинда, Урушди майдон ичинда, Ўрлашди майдон ичинда, Қарашди майдон ичинда, Отилди майдон ичинда, Солишди майдон ичинда, Чопишди майдон ичинда, Қувишди майдон ичинда, Силташди майдон ичинда, Топилди майдон ичинда, Чайпашиди майдон ичинда, Билинди майдон ичинда, Ушлашди майдон ичинда* (272-280) каби.

Гарчи *Алининг майдони* тарзидаги жумлалар кам учраса-да, *майдон ичинда*, *марди майдон* сингари бирикмалар барча достонлар услуби учун хос бўлган хусусият саналади.

–дон ни тилимизда фаол бўлган –чи, –гўй қўшимчалари билан синонимик тарзда қўллайди: *Ана энди Холдорхон подшонинг катта кайвонилари, маслаҳатдонлари, улуғлари — бариси кўп панд-насиҳатлар қилиб айтди* (183).

Ўзбек тилига тожик тилидан олинган, отларга қўшилиб, шу сўз орқали ифодаланган предметга эгалик ёки предметнинг ўшанга хос, тааллуқли эканлигини билдирувчи от ясовчи –дор қўшимчаси [ЎТМЛ, 418] Эргаш шоир томонидан *мотамдор* (389), *анжомдор* (416), *инъомдор* (33), *майдондор* (118) сўзлари таркибида самарали қўлланган деб айта оламиз. Аммо *Париларга хизматкор*, / *Жами девларга Сардор*, / *Кўҳи Қофга машҳурдор*, / *Ҳасан Кўлбар жўнади* (413) мисолида *машҳур* сўзига –дор қўшимчасини қўшишга ҳеч қандай ҳожат йўқ эди. У матнда бирон бир лингвистик вазифани адо этаётган эмас. Унинг қўлланиши экспромт оқибати, *Сардор* га қофия натижаси бўлиши мумкин.

МУНОКАМА

Биз қиёсий ўрганган айрим дostonларда ушбу сўзларнинг ишлатилишида чегараланганлик кўринади. Масалан, «Алпомиш»да *анжомдор* фақат 2 марта, «Ширин билан Шакар»да 3 марта қўлланган, «Якка Аҳмад»да *мотамдор* сўзи 1 марта қўлланган: *Сен биласан бу қалмоқлар анжомдор, Анжомсиз кишида нима қувват бор* («Алпомиш»). *Сен билмайсан бул анжомдор ёрингни, Мен сенга миндирай тулпорларимни* («Ширин билан Шакар»). *Қорахон устига Сарихон эли билан, асбоб-олоти билан келиб, икки мотамдорлар бирлашиб, зор-зор йиғлашиб* («Якка Аҳмад»). «Кунтуғмиш» ва «Орзигул»да уларнинг биронтаси ҳам қўлланмаган. Бу эса Эргаш шоир бадий тафаккур кўламининг кенглик даражаси, она тилимиз имкониятларидан фойдаланиш маҳоратининг исботидир.

Бирор предметга, белги-ҳолатга эга эканликни, предметнинг бирор нарсага яроқли эканлигини, эгаликда ортикликни кўрсатувчи *–ли* [ЎТМЛ, 428] ни ҳам Эргаш шоир тилимизда мавжуд моделлар асосида ўзига хос тарзда қўллайди: *ажалли* (278), *танимли* (196), *беримли* (371), *ҳаромли* (377), *инъомли* (422), *ишонимли* (196) каби.

Ушбу сўзлар орасида *ажалли* нинг «Алпомиш»да 2 марта, «Кунтуғмиш»да 1 марта, «Ширин билан Шакар»да 1 марта қўлланганлиги, унинг нисбатан дoston айтувчилар тилида амалда эканлигидан далолат беради. *Инъомли* 1 марта «Кунтуғмиш»да қўлланган. Қолган сўзлар қўлланмаган. «Орзигул» ва «Якка Аҳмад»да уларнинг биронтасидан ҳам фойдаланилмаган.

Мазкур кўшимча билан ясалган юқоридаги сифатларнинг қўлланиши ҳам асосан Эргаш шоир услубига хос деб айтишимизга асос бўлади. Фақатгина *ишонимли* сўзи желовчи халқ тилида ҳозир ҳам ишлатилади, холос.

XULOSA

Дoston матнида баъзи морфологик кўрсаткичлар ўзаро вариант сифатида қатнашади. Масалан, унлиларнинг тил олди ва тил орқасида талаффуз этилишига кўра фарқланадиган феълнинг инфинитив шакллари *–моқ/–мак* ни олган сўзларнинг қўлланиш нисбати бир хил эмас. *–моқ* қатнашган феъл шакллари 50 дан ортик, *–мак* эса *билмак* (290), *емак* (17,18), *етмак* (417), *кетмак* (417) сингари санокли сўзлардагина учрайди. Уларнинг айримлари *бермак* (113) - *бермоқ* (261), *демак* (366) - *демоқ* (370), *кўтармак* (87) - *кўтармоқ* (422) тарзида баравар қўлланган. *–роқ/–рак* вариантыда 25 та сўзшакл *–роқ* билан юзага келган: *зиёдароқ, майдароқ, беқорувроқ, булайроқ, нарроқ, баттарроқ, баҳодирроқ* каби. Фақат битта сўз *–рак* ёрдамида шаклланган: *эртарақ* (309). *–ган/–гон* варианты фақат бир ўринда қўлланган: *Қизга куёв, ўғлимга қиз олардим. Менда ундай томир-тувгон бўлмаса?!* (365). Бу вариантлик фақат же-ловчи шевага хос ва шу сўз доирасида чегараланган. Адабий тилда *–гон* нинг вазифаси феълдан сифат ясашидир [ЎТМЛ,402]. *–гил/–гил*. Тарихий шакл саналадиган ва [ЎТМЛ,408] бу кўрсаткичлар дoston матни учун хос эмас. Уларга фақат бир мартадан мурожаат қилинган: *Гўрўгли хат муҳрини кўрди, ўқигил, деб муншига берди* (197), *Шоҳ Қайсар муҳрини кўрди, ўқигил, деб уни мирзага берди* (260). Қолган ўринларда «феълдан англашилган маънони алоҳида таъкидлаш, кучайтириш билан ифодаладиган феълнинг буйруқ майлини ҳосил қиладиган *–гин* кўшимчасидан [ЎТМЛ,408] фойдаланилган. Бундай сўзлар 52 тани ташкил этиб, улар матнда 213 марта қўлланган: *айлагин, айрилмагин, келмагин, сўзлагин, сўйлагин, солмагин, тайёрлагин, қайтармагин, қилмагин* каби. *–гач/–кач/–гач/–қач*. Пайт ва сабаб маъносини англатувчи бу кўшимчалар дoston матнида қўлланилмаган. ЎТМЛда уларга -

равишдош ясовчи –*иб* қўшимчаси синоним бўлиши мумкинлиги айtilган [407]. Тузилган терс луғатда ушбу қўшимча билан тугалланувчи 675 та сўзшакл қайд этилган. «Феълнинг ноаниқ келаси замон шакли» [Ҳамдамов.2003,25] ҳисобланадиган –*гай/-гай* кўрсаткичлари адабий тилимизда фақат поэтик восита сифатида сақланиб қолган ва жуда кам ўринларда бўлса-да, дoston матнида учрайди: *тушмагай, еткизгай, бўлгай, тўлиб-тошгай* каби.

REFERENCES

1. Аъзамов С. «Кунтуғмиш» дostonининг тили ҳақида// СамДПИ профессор-ўқитувчиларининг VI илмий-назарий конференцияси тезислари. – Самарқанд, 1972. Б. 57-58.
2. Жуманазарова Г. «Ширин билан Шакар» дostonининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филол.фанлари номзоди ...дис.– Тошкент, 2008. -229 б.
3. З.Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonи /Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов.– Тошкент: Шарк, 1998. – 400 б.
4. Кунтуғмиш. Узбек халқ дostonлари. Булбул тароналари. Беш томлик, I- том. – Тошкент: Фан, 1971. 382 б.
5. Ойсулув. Булбул тароналари. Беш томлик. I-том. – Тошкент: Фан, 1971. -287 б.
6. Орзигул. Дostonлар. Айтувчи: Ислom Назар ўғли. Нашрга тайёрловчи: М.Афзалов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. -384 б.
7. Ширин билан Шакар. /Айтувчи: *Фозил Йўлдош ўғли*. Нашрга тайёрловчи: *М.Шайхзода*. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. -130 б.